

R A Z P R A V L J A N J A

Uredništvo objavlja dodatno še dve diskusiji o knjigi dr. Dušana Kermavnerja »Temeljni problemi primorske politične zgodovine«.

France Klopčič: Prispevek k diskusiji dne 26. dec. 1978 o knjigi D. Kermavnerja »Temeljni problemi primorske politične zgodovine (zlasti v letih 1918—1921)«

Zaradi poznega časa po več kot štiriurni diskusiji nisem mogel poseči v diskusijo o vprašanjih, ki jih je sprožil dr. Karel Šiškovič in ki po eni strani zaslužijo pritrditve, po drugi pa popravke in zavračanja. Zato se oglašam s pismenim prispevkom.

Najprej je tov. Šiškovič polemiziral glede tona, ki ga je pokojni avtor uporabil v knjigi. »Ton je tudi vsebina« — takšna je njegova trditev in zaradi tona — to je polemičnosti! — je Kermavnerjevo knjigo označil kot pamflet.

Trditev, da je ton tudi vsebina, je hudo relativna. Če pri umetnosti nasploh ton (ali oblika) in vsebina tvorita dve strani vsakega umetniškega dela in pri vseh razlikah pomenita nujno enotnost, se pomen oblike pri raznih umetniških zvrsteh bodisi večja ali manjša. Pri znanstvenih delih se pomen oblike, s katero avtorji podajajo vsebino, seveda silno skrči ali celo odpade.

Pri Kermavnerjevi knjigi, ki je znanstveno delo, pomen oblike nima vsebinskega značaja. Trditev tov. Šiškoviča ni utemeljena.

Polemčnost nekega dela — knjige, spisa — nikakor ne spada k njegovi slabosti; večidel pomeni zagretost v zagovarjanju določenih stališč in zavest, da gre za važna mnenja ali dejanja.

Polemčnost je pri nekaterem delu slovenskih razumnikov še zmerom »greh«.

Srečata se dva taka inteligenta.

— Ali si bral?

— Bral.

— Ni lepo, da ga je tako napadel.

— Res, grdo je storil.

Tako se suče pogovor: o obliki spisa, ne o vsebini. In tak pogovor je tipičen za malomeščana. Velemeščan je dostojanstvenejši: reagira le na vsebino, če le-ta ogroža kapital in oblast, ter se zviška smehlja karikaturi, namenjeni njemu samemu.

Polemičnost Kermavnerjevega dela ima svoje »zgodovinsko« opravičilo. Moral je namreč spregovoriti o vprašanih, na katera je zgodovina dala odgovor, katerim so razumni možje že zdavnaj dali utemeljena tolmačenja. Pa se še zmerom pojavljajo ista vprašanja ter neutemeljeni in zgrešeni odgovori nanje.

Vzemimo večkrat obravnavano možnost socialističnega prevrata v Trstu jeseni leta 1918.

Takšno možnost je predvidel dr. Henrik Tuma že tiste prevratne dni 1918. O njej je pisal isti avtor v spominih, ki so izšli leta 1937, potem ko se je o njej vnela polemika nekaj let poprej. Tumino stališče je bilo ponovno objavljeno leta 1951 v petem zvezku Zgodovinskega arhiva KPJ. Edvard Kardelj je leta 1939 v knjigi Razvoj slovenskega narodnega vprašanja v podobnem duhu pisal o ljudstvu na Primorskem, »čigar bojovna akcija bi edina lahko zajamčila neodvisnost slovenskega naroda v Primorju« (str. 211); svojo misel je v drugi in tretji izdaji te knjige (leta 1957 in leta 1970) preciziral, ko je spregovoril o ljudstvu, »katerega revolucionarna akcija bi se tedaj edina lahko z večjim ali manjšim uspehom uprla prodoru italijanskega imperializma« (str. 333 oziroma 428). Znana je tudi izjava liberalnega prvaka Ivana Hribarja iz leta 1929 v pismu Henriku Tumi, da bi bila v začetku novembra 1918 namesto »klicanja Lahov« »vsaka druga rešitev... takrat umestnejša... Tudi delavska republika...«

In vendar so se v zgodovinopisju in naši publicistiki oglašali trdovratni glasovi, da socialistični prevrat v Trstu novembra 1918 ni bil mogoč, da je šlo takrat za priključitev Primorja k Jugoslaviji, torej za meščansko rešitev vprašanja, in sicer v razmerah, ko slovensko meščanstvo samo ni niti z mezincem ganilo, da bi vojaško zavarovalo slovensko narodnostno mejo na zahodu.

Dušan Kermavner je večkrat nastopil zoper meščanske in nacionalistične poglede na položaj v Trstu in Primorju leta 1918. To je storil zlasti v polemiki z Rudolfom Golouhom in Lavom Čermeljem.

Leta 1967 je bilo v Ljubljani znanstveno posvetovanje in v diskusiji sem izjavil:

»Danes smo slišali referat tovarišice Kacin, ki je omenila za leto 1918 dve politični možnosti: priključitev k Italiji, priključitev k Jugoslaviji. Tretjo možnost je moral povedati v obravnavi tov. Kermavner in sicer: Neodvisno republiko Trst. Skoro 50 let je preteklo, odkar so predlagali takšno politično rešitev. In če smo to tretjo možnost pozabili ali pozabljamo, potem tudi izkušenj nimamo in jih ne moremo uporabljati.« (Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1967, str. 450.)

Zdaj je preteklo že 60 let, a nekateri zgodovinarji kljubujejo naukom zgodovine. Kako se ne upreti takšnemu nenormalnemu stanju? Kako ne polemizirati s pogledi, ki so neutemeljeni, ki znanost zavirajo in nas silijo, da se zadržujemo pri njih, namesto da bi se lotevali neobravnavanih pojavov in še ne ocenjenih dogodkov tedanjega in najnovejšega časa? Kako se ne vnemati za obrambo stališč, ki dosledno upoštevajo realne razredne silnice v razvoju družbe?

Takšno stanje v zgodovinopisju opravičuje polemični ton v knjigi Dušana Kermavnerja.

Moramo se zavedati, da je stanje v slovenskem zgodovinisju danes takšno, ko se mora marksistično zgodovinisje *braniti* pred poplavo agresivnih ne-marksističnih in *nacionalističnih* pogledov na slovensko preteklost.

Tega bistva, ki daje pečat Kermavnerjevi knjigi, žal tov. Šiškovič ni opazil ali ga ne pozna. Polemika seveda ne sme biti osebno žaljiva.

Iz diskusije tov. Šiškoviča se dá nadalje sklepati, da bistvene vsebine Kermavnerjeve knjige ni dojel. A bistvo je v odklanjanju *nacionalističnih* pogledov na čas 1918—1921, to je pogledov, ki so namesto upravičene obrambe nacionalnih interesov vsakega naroda terjali izjemne pravice in prednosti za svoj narod na škodo drugega naroda ob netenju nacionalne nestrpnosti, ne upoštevajoč dejstva, da se za nacionalizmom skrivajo interesi slovenskega meščanstva. Bodimo odkritosrčni: pokojni avtor je očital tov. Milici Kacin-Wohinzevi nacionalistična stališča, podpiranje »nacionalistične mavrice« in podobno. Očital ji je tudi, da si je želela razvoja v Trstu in Primorju leta 1918—1920 po modelu iz let narodnoosvobodilne vojne in socialistične revolucije 1941—1945.

O nacionalističnih pogledih in o nehistoričnosti ali nezgodovinskosti modelov — to je o ključnih zadevah in teoretičnih prvinah zgodovinske vede — žal tov. Šiškovič ni povedal svojega mnenja. In vendar je stališče do vodstva narodnjaštva in do meščanske politike v Trstu in Primorju leta 1918 preizkusni kamen za zgodovinarje, politike in javne delavce tako v takratni dobi kakor tudi dandanes. Zmotno gledanje na preteklost poraja možnosti za zmote danes.

Izogibajoč se ključnim vprašanjem, se je tov. Šiškovič dotaknil nekaterih poglobitvinih tokov in pojavov po prvi svetovni vojni. Povedal je mnogo utemeljenega, preverjenega, splošno priznanega. Temu ne gre oporekati. Vendar so ta izvajanja le posredno zadevala snov, ki je bila predložena diskusiji. Pri nekaterih teh izvajanjih ni bilo doslednosti. Oglejmo si takšna.

Oponent je k primeru dejal: Dušan Kermavner je prezrl glavno silnico — fašizem.

Kdor pazljivo bere Kermavnerjevo knjigo, ne more priti do takšnega zaključka. Drugič gre upoštevati, da se je fašizem šele porajal in da zato zgodovinarjeva naloga ni bila in ni, da bi za tisti hip preteklosti izpovedal, kar je prinesel poznejši razvoj. In tretjič, D. Kermavner je osredotočil kritiko na italijanski imperializem, to je na osnovni pojav in na osnovnega sovražnika jugoslovanskih narodov tako pred prvo svetovno vojno kakor po njej. V imperializmu kot najnovejšem stadiju takratnega kapitalizma moramo videti glavno silo, ki je zakrivila svetovno vojno in ves sistem po njej. Fašizem v Italiji je bil le ena možnih oblik za gospodovanje in ekspanzijo italijanskega imperializma. Tako pravi dosledno gledanje na družbo tedanje dobe. Palmiro Togliatti je v letih po zlomu fašizma v svojih »Predavanjih o fašizmu (glej Lezioni sul fascismo, izdaja Editori Riuniti leta 1970, str. XXII) dejal: »Ni mogoče razumeti, kaj je fašizem, če ni spoznanja, kaj je imperializem.«

Nekateri zgodovinarji pri nas vidijo zgolj fašizem, ki je bil resda monstruozen, ne vidijo pa italijanskega imperializma, ki je obstajal tudi v času meščanskega parlamentarizma in pred fašizmom, ter je izvajal agresije, vojne, aneksije, nacionalno zatiranje. V imperializmu je vzrok nasprotij in spopadov,

medtem ko je fašizem postal državna oblika tega imperializma v določeni dobi; imperializem ga je vzredil in pospeševal. Čas je spoznati vzroke in posledice, poglavitno in izpeljano, absolutno in relativno.

Tovariš oponent je tudi dejal: Fašizem, ki je najprej pognal korenine v italijanskih agrarnih pokrajinah, se je »urbaniziral« predvsem v Trstu, pa ne zaradi razredne nevarnosti, ampak zaradi nacionalnih nasprotij, zlasti zaradi slovenskega zaledja.

V prvem delu trditve — o »rojstnem« kraju fašizma — je nekaj upravičenosti, prav tako v trditvi, da so se fašisti nato »urbanizirali« najprej v Trstu. Ni pa v teh površinskih opazanjih vsa zgodovinska resnica. Ko se je fašizem pojavil in uril v Trstu, se je pojavil z novo nalogo in v novem oblačilu, a predvsem je prejel novega gospodarja v ozadju: imperialistično italijansko buržoazijo z njenimi financami v povezavi z najvišjimi militarističnimi krogi.

Drug del trditve ne drži. Prvič moramo upoštevati, da so Trst pretresale stavke, generalne stavke in barikadni boji tudi po neuspelem poizkusu italijanskega delavskega razreda zasesti in obdržati tovarne poleti 1920, zlasti v bližnji severni Italiji. Poraz delavstva v teh pokrajinah ni namreč pomenil eo ipso splošnega poraza delavstva v vseh pokrajinah in v vseh industrijskih središčih, kakor je mimogrede zatrjeval tov. Šiškovič. Takšen avtomatizem v družbi ne obstaja. Zlasti v revolucionarni situaciji se posamezni odredi delavstva dajo »prepričati« le z lastnimi izkušnjami v neposrednem boju. In Trst z zaledjem je tvoril tolikšen mogočen skupek razrednih in nacionalnih protislovij, da se je razvil v enega najmočnejših revolucionarnih središč, ki se ni dal ugnati z enim porazom in v enem letu. Trst z zaledjem je torej pomenil za italijanski imperializem nevarno žarišče tako razrednih kot nacionalnih bojev.

Drugič: Trst je bil za buržoazno Italijo velika pridobitev; prav tako Reka. Obe mesti z relativno majhnimi zaledji pa zanjo nista bili končni cilj, temveč le odskočna deska za vdor italijanskega imperializma na ozemlja vzhodno od Jadrana in v Podonavje. Takšna je bila trajna orientacija italijanskega imperializma na vzhodu. Tu so se razodevali razredni interesi italijanske buržoazije. Kdor te trajne razredne orientacije italijanskega imperializma ne razume, izkazuje teoretične slabosti v poznavanju gibal sodobne družbe. Dalje, italijanska buržoazija se je zavedala realnega položaja Trsta in Reke: brez zadosti širnega zaledja sta obe luki nujno postali težko breme za italijansko gospodarstvo. Fašizem si je pridobil tržaško italijansko meščanstvo prav z obljubo, da mu bo to zaledje zagotovil. Poznejši dogodki, zlasti med drugo svetovno vojno, so potrdili omenjene trajnice v težnjah italijanskega imperializma. Fašizem se je temu najzvestejše vdinjal.

Na tem primeru vidimo, da se pri oponentu deloma pravilno zastavljene trditve iztekajo v nedosledne in zgrešene zaključke.

Naš oponent je za Primorsko v obravnavani dobi omenil štiri izhode: italijansko in jugoslovansko meščansko koncepcijo, italijanski in jugoslovanski revolucionarni izhod.

Trditev je shematična, površinska.

Revolucionarni izhod je resda obstajal. Deliti ga na italijanskega in jugoslovskega pa ni upravičeno. Revolucionarni izhod ni mogel biti drugačen od socialističnega prevrata. In pri tem prevratu bi bili sosedni narodi ali narodi na mešanem ozemlju zaradi izredno mogočnega internacionalizma pri delavstvu in revnih vaških množicah toliko zainteresirani za skupen in enoten nastop, da določanje narodnostnih teles in mej ne bi motilo tega razvoja k skupnemu cilju, k socializmu. Internacionalizem po prvi svetovni vojni je dosegel nikoli prej izpričano moč kot reakcija na patriotizem vodstev večine socialdemokratskih strank leta 1914 in kot nauk in zgled oktobrske revolucije 1917.

Kar se tiče meščanskih koncepcij, moramo ugotoviti nasprotno stanje: niso si bile enotne niti znotraj Italije niti znotraj Jugoslavije. Izhod je italijansko meščanstvo in deloma jugoslovskega iskalo po mirni poti na pariški mirovni konferenci; italijansko je to pot dopolnjevalo z vojaškimi posegi in celo avanturami (pohod na Reko!) ter z grožnjami Jugoslaviji. Slovensko meščanstvo ga je iskalo drugače od srbskega, zato o enotni jugoslovske konceptiji ne more biti govora. Vlada bivše kraljevine Srbije se je že leta 1917 pri pogajanjih na Krfu odpovedala Slovenskemu primorju. Nekateri slovenski krogi so bili pripravljeni prejeti v socialno revolucijo v Italiji, da bi lahko sprožili vojaško intervencijo zoper italijansko revolucijo in zoper večino delovnega ljudstva Primorske in Istre, ki bi to revolucijo podprlo in branilo.

Tov. Šiškovič je z zgornjim razmišljanjem načel zanimive družbenorazvojne možnosti, toda doslednosti ni pokazal.

Docela umestna je bila njegova ugotovitev, da današnje politične sile leve v Italiji preverjajo svoja bivša stališča, zlasti za obravnavano dobo. To je zanimiv pojav in nedvomno koristen. Enako počenjamo mi, tukaj in danes. Očitno nas stanje v družbi sili k temu. Zanimivo je bilo slišati, kako gleda komunistični prvak Amendola na preteklost; pogrešali smo pa, kaj misli socialistični prvak Craxi o preteklosti, saj so socialisti storili nesporno večje napake od komunistov.

Dragoceno je bilo slišati mnenje tovariša iz Trsta, da bi nam pomagal upoštevati silnice, ki tam obstajajo in ki zadnje čase niso v vsem spodbudne. Takšna pomoč nam je potrebna. Nekaj njegovih misli lahko sprejmemo. Vendar nam v poglavitni oceni bistvenih prvin položaja v Trstu in Primorju leta 1918—1920 tov. Šiškovič ni pokazal protimeščanske orientacije. V tem nas je razočaral.

Prav današnji položaj v Trstu in Primorju terja, da pravilno ocenimo položaj leta 1918—1920, zlasti da ob zavračanju nacionalistične politike slovenskega meščanstva tako v Sloveniji kot v Trstu in Julijski krajini izvlečemo koristne nauke.

Kdor si danes po 60 letih ni na jasnem, kako je slovensko meščanstvo leta 1918 pripravilo slovenskemu narodu nacionalno katastrofo — besedo katastrofo rabi Edvard Kardelj (glej Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, II. izdaja, str. XXVI)! — ne more dosledno presoditi preteklosti in si s tem omejuje in otežuje opredelitev najadekvatnejših nalog za sedanost in prihodnost. To pa pomeni nepotrebno tveganje in izzivanje zgodovinskih odgovornosti.

Dr. Milica Kacin-Wohinz: O »razrednem« in »narodnjaškem« na Primorskem

V razpravi o knjigi D. Kermavnerja (Temeljni problemi primorske zgodovine, Lj. 1977) 6. decembra 1978 v okviru sekcije za zgodovino pri Marksističnem centru CK ZKS je tov. Stane Vilhar podprl Kermavnerjevo kritiko moje knjige (Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo, Maribor 1972) z dodatnimi kritičnimi pripombami (prim. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, XVIII—XIX/1978—1979, str. 101—103). Tedaj sem zaradi časovne stiske odložila odgovor in ga posredujem v tukajšnjem prispevku.

Res je, da v mojem delu — kakor tudi v Kermavnerjevem in vseh drugih razpravah o zgodovini primorskih Slovencev — niso globlje prikazani gospodarski in socialni problemi primorskega prebivalstva. Na to pomanjkljivost, ki je posledica neraziskane gospodarsko-socialne problematike, sem sama opozorila v Uvodu. Vendar se zdi Vilharju opravičljiva le pri Kermavnerju, ker on, kot pravi Vilhar, »pogosto opozarja na potrebo po analizi tedanjega splošnega stanja na Primorskem« (le kdo ne čuti te potrebe) in je torej najbrž samo v mojem delu graje vredna. Ker po Vilharju neupoštevanje gospodarsko-socialnih faktorjev »pušča odprta vrata vsaki poljubni politični fantaziji«, se zastavlja vprašanje, ali so potemtakem problematična vsa znanstvena dela s politično-zgodovinsko tematiko? Vilharjevo (in Kermavnerjevo) navdilo zgodovinarjem, da je pri analizi splošnega stanja treba upoštevati, »da v obrambi narodnih pravic delavsko gibanje ni zaostajalo za narodnjaškim, meščanskim« gibanjem, je aprioristično. Ali je zaostajalo ali ne, kako in zakaj, je stvar raziskave. S svoje strani sem za Primorsko po prvi vojni to poskušala opraviti na osnovi vseh dostopnih virov. Rezultati s podrobno dokumentacijo so objavljeni v dveh obsežnih knjigah (do leta 1928) in v več krajših razpravah o stališčih KPI do nacionalnega vprašanja jugoslovanskih manjšin v Italiji (prim. Quaderni, II, Pula 1972, str. 383—463; Elementi revolucionarnosti v političnem življenju na Slovenskem, Lj. 1973, str. 81—98; Zbornik ob štiridesetletnici ustanovnega kongresa KPS, Lj. 1977, str. 135—154; ZČ, XXXII/1978, št. 3, str. 279—293; končno še Goriški letnik, 1980). Ne morem to ponoviti tistega, kar je napisano na desetinah strani, v splošnem pa je mogoče reči, da je iz samih dokumentov KPI razvidno »zaostajanje«, vsaj v dvajsetih letih, razvidna pa so tudi prizadevanja komunistov — delavskega gibanja, da ne bi »zaostajali«. Prav ugotovitve o »zaostajanju« so spodbudile krog slovenskih mlajših komunistov v Trstu in pozneje vodstvo KPI, da se je v letih 1926—1930 temeljiteje soočilo z vprašanjem. Vendar so učinki tega »soočenja« vidni šele v tridesetih letih v dogovorih s KPJ, v skupnem glasilu KPI in KPJ — Delo, z izjavo treh komunističnih partij o slovenskem nacionalnem vprašanju (1934) in z akcijskim sporazumom KPI z narodnimi revolucionarji (1936). Ti uspehi, doseženi v vršičku, seveda niso edino merilo, kajti v bazi, na Primorskem, so bila prizadevanja ali neprizadevanja komunistov (delavskega gibanja) na nacionalnem področju zelo različna na posameznih območjih in v posameznih dobah. Ne gre pa prezreti dejstva, da so v dokumentih KPI o nacionalnem vprašanju oziroma o Julijski krajini ostre kritike primorskim komunistom — slovenskim in italijanskim — ker nacionalnega vprašanja ne razumejo in da premnogokrat ravnaajo napačno. Za primer nerazumevanja navajam izjavo enega izmed vodilnih primorskih komunistov — N. Kolariča — na sestan-

ku komisije za nacionalna vprašanja pri CK KPI, januarja 1932, kot ugovor Togliattijevi kritiki o nepravilnih odnosih primorskih komunistov do narodnjakov: »Noi eravamo poco sviluppati, nell'associazione nazionalista slava c'erano professori e ingegneri pagati dalla Jugoslavia; noi abbiamo fatto campagna contro, siamo stati contenti che sono stati fucilati; non sapevamo, cercavamo di disgregare il nostro movimento avevamo l'ordine dal C. di Trieste di non entrare nelle organizzazioni slovene. Ora non si lavora più così. Rivendicare tutte le questioni.« (Inštitut A. Gramsci, arhiv PCI, dok. 1051/1—7. »Mi smo bili slabo razviti, v slovanskem nacionalističnem društvu so bili od Jugoslavije plačani profesorji in inženirji; mi smo delali protikampanjo, bili smo zadovoljni, da so bili ustreljeni; nismo vedeli, poskusili so razrušiti naše gibanje, K(omite) v Trstu nam je ukazal, naj ne stopamo v slovenske organizacije. Sedaj ne delamo več tako. Zahtevati pravice za vsa vprašanja.«)

Tov. Vilhar pozna nekatere dokumente, ki pričajo o šibki vlogi italijanskega delavskega gibanja pri obrambi narodnostnih pravic, dodatno ga lahko o tem poučijo v tem zvezku objavljeni spomini Vladimirja Martelanca. To pa seveda ne pomeni, da delavci in komunisti teh pravic niso priznavali, da niso obsojali raznarodovanja, ali da si posamezniki niso prizadevali delovati na nacionalnem področju. Nekateri slovenski komunisti so branili te pravice celo prek narodnorevolucionarnega gibanja ne vedoč za drugo, komunistično rešitev nacionalnega vprašanja. O vsem tem je v navedenih delih obsežna dokumentacija, vendar se nekaterim zdi, da povečujem vlogo delavskega gibanja in komunistične partije na nacionalnem področju (novinar tržaškega radia Martin Jevnikar je ob ocenjevanju Kermavnerjeve knjige rekel naslednje: »Karkoli napravijo [pristaši Edinosti], Kermavnerju ne gre v račun. Zanj so bili meščanska' stranka, čeprav je jasno, da so bili narodnjaki predvsem okoliški kmetje, obrtniki in delavci; bogatih tržaških meščanov je bilo v Edinosti malo. Enako gleda na Edinost Kacinova, ki govori o vsem drugem, le o delovanju največje slovenske stranke na Tržaškem poroča skromno in pristransko«), drugim, da jo podcenjujem, še več, da jo obravnavam z »nacionalističnih« pozicij. To nezadovoljstvo nekdanjih aktivnih članov strank — komunistične, liberalne, krščansko-socialne — na nek način potrjuje, da prizadevanja po objektivnejšem razumevanju dogajanja s pritegnitvijo vseh vrst virov niso bila odveč, ne glede na to, da je vsaka interpretacija virov lahko le subjektivna. Kritika mojih del, Kermavnerja in Vilharja, morda ne moti toliko kritična obravnava delavskega gibanja, kolikor dejstvo, da obravnavam tudi drugo — narodnjaško gibanje. In v tej luči, ki ni črno-bela, se zdi, da je storjena krivica delavskemu gibanju, ki naj bi bilo po mnenju nekaterih vselej in vsepovsod edino brez napak. Sâmo delavsko gibanje oziroma njegova vodilna sila, italijanska komunistična partija, je v ocenah razvoja več povedala o teh napakah in jim ostro sodila, kot si drznemo danes, ko še ni preučena celotna problematika, zapisati »nacionalistično« usmerjeni zgodovinarji. Prav nič pa ti kritiki ne upoštevajo, da so podrobnejše raziskave na osnovi doslej neznanih dokumentov, prevrednotile odnos KPI do slovenskega nacionalnega vprašanja na Primorskem in ovrge trdovratno mišljenje, izvirajoče iz izkušenj z italijanskimi tržaškimi komunisti med NOB, o popolni nezainteresiranosti italijanske partije do tega vprašanja, o njenem skrajnem sektaštvu, oportunistu in celo

nacionalizmu, skratka o neodpušljivi grehih, ki naj bi jih storila na tem področju.

Konkretnejše pripombe je S. Vilhar naslovil nekaterim odstavkom v moji prvi knjigi osem let zatem, ko je knjiga izšla in potem ko je izšla tudi Kermavnerjeva kritika. Medtem so o isti problematiki (za naslednje obdobje) izšla še druga dela in pričakovati bi bilo, da bi S. Vilhar, ki ta dela gotovo pozna, presojal mojo strokovnost in politično usmerjenost v kontekstu vseh raziskav. V tem primeru se morda ne bi začudeno spraševal, zakaj postavljam vprašanja o motivih za revolucionarno razpoloženje primorskih Slovencev po prvi vojni. Njegova ugotovitev, da z razlago, ki jo poskušam najti, niti sama nisem zadovoljna, je neke vrste pohvala in svojo nezadovoljnost (ki ne velja toliko za to razlago, kolikor nasploh za delo, ki ga opravljam) naj opravičim s težnjo, lastno vsakemu raziskovalcu, po nedosegljivi popolnosti. Soglašam s S. Vilharjem, da primorski Slovenci v mesecih po prvi vojni niso imeli druge izbire, kot revolucionarno, ker niso bili ogroženi samo ekonomsko, temveč tudi narodnostno. Tej splošni ugotovitvi se nisem izognila, kot trdi Vilhar. Takole je zapisana v inkriminirani knjigi na str. 200—202: »Za pritok slovenskih delovnih množic v socialistični tabor je bilo ... odločilnih več dejavnikov; neugodne gospodarske razmere ... strog okupacijski režim ... nezadoščene narodne zahteve ... glede šolstva, jezika in splošne enakopravnosti, neprivlačnost meščanskih strank ... Vse te okoliščine so vplivale na prebivalstvo, da se je pridruževalo tistemu gibanju, ki je obetalo rešitev teh problemov. To gibanje je bilo v tem trenutku samo socialistično gibanje ... Da je politična zavest postajala vse bolj revolucionarna so pripomogli tudi številni povratniki s fronte ... (ki) so vneto zagovarjali revolucijo po vzgledu Rusije, ki edina more rešiti tako socialno, kakor narodno vprašanje zatiranega slovenskega življa na Primorskem.« Ob tem »poskusu razlage«, s katerim po Vilharjevem mnenju »še sama nisem zadovoljna«, sem poskušala prodreti v misel in čustva tistega malega kmeta s Čepovanske planote, s Tolminskega ali Cerkljanskega, ki je po vojni pristopil k socialističnemu revolucionarnemu gibanju, ne da bi kdajkoli poprej razmišljal o socializmu in revoluciji, čeprav je bil tudi pred vojno reven in socialno ogrožen. To početje je za Vilharja (in Kermavnerja) nesprejemljivo, češ, zadeva je preprosta: »niso imeli druge izbire, ker so bili ekonomsko in narodnostno ogroženi« in zakaj je sploh treba iskati motive? (Kako išče motive Kermavner in kako razglablja o tem, kaj je utegnil misliti in čutiti tržaški delavec ob splošni stavki, glej njegovo knjigo na str. 82). K razglabljanju me je sililo vprašanje, zakaj so tiste kmečke množice, ki so bile v letih 1919 do 1920 revolucionarne, že v letu 1921 ponovno prešle v naročje narodnjaške Edinosti? S tega vidika se je pojavil moj »dvom v razredno zavest in ideološko pripravljenost«, ki se Vilharju zdi prava herezija. Podatki, ki pričajo o tem prehodu, so naslednji: Januarja 1921 je 4462 socialistov v Julijski krajini — med njimi je vsaj polovica Slovencev — pristopilo h komunistični stranki. Čez eno leto, še pred fašistično vlado, je bilo v Julijski krajini le še 1415 članov komunistične stranke in 295 kandidatov. Kam je šlo ostalih 3000 komunistov — prej socialistov? Najbrž niso bili vsi italijanske narodnosti. Dalje: leta 1920 je bilo po slovenskih vaseh po več desetih članov socialistične stranke, na parlamentarnih volitvah maja 1921 pa je v nekaterih krajih komunistična lista do-

bila celo manj glasov, kot je bilo le malo pred tem vpisanih članov. Npr. Kobarid 300 članov — 5 glasov, Cerklje 60 članov — 0 glasov, Črniče 80 članov — 28 glasov, Čepovan 150 članov — 59 glasov. (Prim. razpravo Parlamentarne volitve v Prispevkih 1965, str. 143—152 in knjigi Primorski Slovenci, str. 357 ter Narodnoobrambno gibanje, str. 371 in sl.). Že ti podatki pričajo, da priliv slovenskih množic, zlasti kmečkih, v revolucionarno socialistično gibanje ni bil toliko posledica razredne zavesti kot čustev, upov ali iluzij, ki so razvodele tisti trenutek, ko so se revolucionarne perspektive odmaknile in ko so fašistične čete prešle v ofenzivo, da bi utrdile obstoječi družbeni red, hkrati ko je bila Julijska krajina anektirana k Italiji. Ta splošni preobrat ni prav nič zmanjšal socialne in nacionalne ogroženosti primorskih revnih ljudi, in vendar so se ti ljudje takorekoč čez noč preorientirali k narodnjaški Edinosti, ki se je medtem organizirala za bitko na področju nacionalnih pravic oz. k njeni krščansko-socialni struji, ki je imela v programu tudi socialne zahteve, podobne socialističnim. Le kdo ne bi »podvomil« v »razredno zavest in ideološko zrelost«? To pa ne izključuje razredne zavesti delavcev v industrijskih krajih, v Trstu, v Idriji, v Gorici in okolici.

S tem sem morda odgovorila tudi na Vilharjev očitek o pripisovanju »panslavizma« slovenskim množicam. K razmišljanju v smeri panslavizma me je pravzaprav napotil D. Kermavner med pogovori o primorski problematiki, potrđitev te misli sem našla tudi v spominih P. Hočevar »Pot se vije«, kjer nazorno opisuje hrepenenje slovenske šolske mladine v Trstu po Rusiji, in v drugih virih tedanjega časa. D. Kermavner je razmišljanju v tej smeri posvetil celo poglavje pod naslovom »narodnostni bojševizem«. Vilhar zanika, da bi »panslavizem« imel kakšno vlogo pri revolucionarnosti slovenskih množic, kajti, kot pravi, bi se »manifestiral vsaj v manjšem obsegu v jugoslavizmu. Toda navdušenja nad Jugoslāvijo, kakršna je bila tedaj, je bilo kaj malo«, zaključuje. Ali res? Ves zgodovinski proces na Primorskem med dvema vojnoma spodbija ta zaključek. Izkušnje S. Vilharja so iz goriške okolice, kjer so prevladovali delavci, revni kmetje in koloni. Njihove razredne zavesti ne gre poploševati, tem manj, če upoštevamo, da je tudi v teh plasteh prišlo naglo do diferenciacije; prav med sinovi najrevnejših je fašistična stranka po prevzemu oblasti našla prve pristaše — Slovence. V Brdih in na Krasu so bili v enotah fašistične milice (MVSN) pretežno slovenski kmečki fantje, ne glede na kakršnokoli zavest, preprosto zaradi eksistence. Na slovenskem podeželju so se revolucionarno razpoloženje in simpatije za komuniste ponovno manifestirale leta 1924, predvsem zaradi neučinkovitosti lojalne in legalne narodnjaške politike na področju šolstva (oktobra 1923 je Gentilejeva šolska reforma odpravila slovenske osnovne šole). O tem pričajo volilni rezultati oziroma visoko število glasov za komunistično listo na slovenskem podeželju in velik padec za listo slovenskih narodnjakov. Toda ta pojav je v dokumentih komunistične partije ocenjen kot paradoks, kajti vzlic revolucionarnemu in celo »vstajniškemu« razpoloženju so slovenske kmečke množice sledile narodnjaškemu voditeljem, ker so se v tistih letih le oni zavzemali za konkretne nacionalne pravice. Krivdo za tako stanje je prevzela komunistična stranka, ob ugotovitvi, da ni poskušala povezati boja za socialno emancipacijo z bojem proti nasilni asimilaciji in za narodno osvoboditev. To spoznanje je vodilo v nasled-

njih letih partijo k načrtovanju politike na nacionalnem področju in k drugačnemu ravnanju (prim. dokumente v arhivu KPI v inštitutu Gramsci), kar sem že zgoraj omenila. Toda tovrstne ugotovitve, čeprav podprte z dokumentiranimi podatki, so za D. Kermavnerja in S. Vilharja obravnavanje internacionalizma »v nekem pejorativnem smislu«, da ne ponavljam še drugih mnogo ostrejših očitkov.

Primer, ki ga navaja Vilhar, da bi podkrepil Kermavnerjevo sodbo o površnosti mojega dela, v katerem je mogoče »večkrat najti različne odgovore na ista vprašanja« je, milo rečeno, ponesrečeno izbran. Očita mi, da sta si v nasprotju trditve o uničenem slovenskem srednjem šolstvu v Trstu in Gorici »*takoj v začetku okupacije*«, ki je za Vilharja pravilna, ter ugotovitev, povzeta po Gabrščkovih Goriških Slovencih, da je bilo »*do leta 1922, ko je fašizem prevzel oblast*... naše narodnostno, kulturno in gospodarsko življenje na približno isti stopnji, kakor pred vojno«. (Prim. Primorski Slovenci, str. 236). Od začetka okupacije novembra 1918 do prihoda fašizma na oblast oktobra 1922 so potekla štiri leta, medtem je bil tudi okupacijski režim odpravljen in razmere so se v glavnem normalizirale. Razen tega pa vprašanje slovenskih srednjih šol ni bilo odločilno za »narodnostno, kulturno in gospodarsko življenje Slovencev«, dasi gotovo ni bilo postransko. Če bi tov. Vilhar tako bral, kot je napisano (v tukajšnjem prispevku tudi podčrtano), najbrž ne bi mogel govoriti o »različnih odgovorih na ista vprašanja«. Sicer pa je iz nadaljnjih raziskav razvidno, da je bila politika italijanskih oblasti, pred fašistično vlado, do Slovencev in Hrvatov v posameznih pokrajinah različna. Na Goriškem oblast ni sistematično in odkrito ovirala narodnega delovanja in slovenskega šolstva tudi zato, da pokaže svoj »demokratični« odnos do nacionalne manjšine. Celo slovensko srednjo šolo je ponujala v Ajdovščini, da bi le »italijansko« Gorico obvarovala te »nesreče«. Tudi fašistični teror, pred letom 1922, ni toliko prizadel goriškega podeželja, kot Istro in Tržaško. Zato je bilo na Goriškem izvoljenih pet slovenskih poslancev. (Prim. Parlamentarne volitve). V Istri in na Tržaškem so bili poskusi raznarodovanja že od vsega začetka sistematični in ostri, predvsem po zaslugi domačih italijanskih nacionalistov, ki niso prenašali »slovenskih madežev« na »italianissimi Istri«. Sodeč po interpelacijah slovenskih poslancev v rimskem parlamentu, je bilo v začetku šolskega leta 1921/1922 67 osnovnih šol zaprtih, ukinjenih ali spremenjenih v italijanske, vse na ozemlju Istre in Trsta.

Še eno vprašanje zastavlja tov. Vilhar: odkod naj bi izvirala pasivnost narodnjakov v prvih letih po okupaciji, o kateri govori Milica Kacin v svoji knjigi. Moj poskus iskanja vzrokov »pasivnosti« in »nepopularnosti« narodnjakov je D. Kermavner označil kot »nekakšno materinsko skrb za tisto narodno gibanje, ki naj bi bilo tudi nemeščansko, ljudsko...« (str. 37—38). Kajti po Kermavnerju je bila »meščanska razredna narava poglaviti vzrok za nepopularnost narodnjaštva« in vse druge razlage so le iskanje »olajševalnih okoliščin za njegovo šibkost«. Če je tako, čemu se tov. Vilhar sprašuje, »odkod pasivnost narodnjakov?« Očitno je še tisto, kar nekdo poskuša storiti v tej smeri, ne samo odveč, marveč vnaprej napačno. In ko se pozneje, po letu 1921 pasivnost prelevi v aktivnost, nepopularnost postane popularnost, ali naj tudi nehamo iskati izvore in motive za ta preobrat? Ali pa je morda tudi tedaj

»meščanska razredna narava narodnjaštva« poglobitni vzrok za njeno popularnost med »socialno prebujenimi množicami«? In spet smo pri tistih vozlih, s katerimi začenjam ta spis oz. nadaljujem prejšnjo kritiko kritike (prim. Prispevke, XVIII—XIX/1978—1979, št. 1—2, str. 75—81). Če teh vozlov ne bi bilo, bi odpadel tudi predmet mojih raziskav in njihovih kritikov.

S temi ugovori in onimi v prvem delu razprave pa ne mislim trditi, da je v mojih delih vse pravilno in dokončno povedano. V knjigi, ki sem jo pisala pred desetimi leti, je lahko zapisano le tisto, kar sem dotlej proučila v dostopnem gradivu in tako, kakor sem pač sama razumela vire, ki so mi bili na voljo. Le enakovredno poznavanje teh virov bi utegnilo privedi polemiko na plodnejša tla.